

УДК 281.93 (477.7)"177/185"

І. І. Лиман

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ПАРАФІЯЛЬНЕ ДУХОВЕНСТВО ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТ.

Стаття присвячена висвітленню комплексу проблем, пов'язаних із православним парафіяльним духовенством на півдні України 1775–1861 рр. Особлива увага приділена аналізу статусу священно – та церковнослужителів, специфіці соціальної мобільності, порядку утримання парафіяльного духовенства, регламентації взаємин останнього з мирянами.

Ключові слова: православне духовенство, Південна Україна, парафія

Впродовж всього існування Російської імперії парафіяльне духовенство залишалось найчисельнішою групою духовних осіб Південної України. Тож вивчення статусу парафіяльного духовенства, його місця в суспільстві, рівня взаємодії священно- та церковнослужителів із мирянами є надзвичайно актуальним для розуміння процесів, що відбувались як у середині духовного відомства, так і у взаємодіях останнього із світськими інституціями. Відповідно метою нашої розвідки і є висвітлення комплексу проблем, пов'язаних із православним парафіяльним духовенством на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст.

Парафіяльне духовенство регіону, як і імперії в цілому, традиційно поділялось на священно- та церковнослужителів (причетників). Опрацьовані нами масиви джерел останньої чверті XVIII – середини XIX ст. зафіксували розуміння на півдні України під першими протоієреїв, ієреїв (священиків) та дияконів, а під другими – дячків і паламарів (з часом дячки і паламарі стали записуватись як псаломщики). Лише у небагатьох документах зустрічається згадка про іподияконів (осіб, що виконували відповідні обов'язки без посвяти в дияконський сан), які належали до церковнослужителів. Стосовно північної частини Слов'янської та Херсонської єпархії другої половини 70 – початку 80-х рр. XVIII ст. документами зафіксована наявність вікаріїв (вікарних священиків), які призначались для допомоги в служінні самим парафіяльним священником або вдовою священника до досягнення її сином повноліття. Зауважимо, що стосовно поділу священно- та церковнослужителів в історичній літературі побутують суперечливі твердження, що пояснюється як базуванням дослідників на матеріалах різних частин імперії і різного датування, так і елементарною неухважністю при використанні термінів. Прикладами першого можуть служити розподіл І. Смоличем причетників на псаломщиків і дячків [21, с. 655], а О. Крижанівським – на псаломщиків і паламарів [16, с. 109]; прикладом другого – теза В. Познанського про належність дячків до священнослужителів [19, с. 32].

Принципово важливою є та обставина, що процес обмеження «виборного начала» в формуванні парафіяльного духовенства був досить тривалим, і його темпи визначались не тільки рішеннями вищих органів влади, але і місцевими традиціями, характером взаємин архієреїв зі світськими особами, рівнем потреби в поповненні лав священно- та церковнослужителів. І для Вольностей Війська Запорозького, і для інших частин Південної України, на території яких пізніше була створена Слов'янська та Херсонська єпархія, виборність священно- та церковнослужителів була глибоко вкоріненою традицією. Реалізація передбаченого «Духовним регламентом» правила затверджувати запропоновану парафіянами кандидатуру рішенням єпархіального архієрея на півдні України тривалий час мала значною мірою номінальний характер. Якщо за часів Нової Січі архієреї затверджували фактично кожен «пропозицію»

запорожців з огляду на роль Коша в управлінні церковною справою, то після влаштування Слов'янської та Херсонської єпархії значне чисельне переважання справ, у яких архієреї погоджувались із представленими їм громадами чи поміщиками кандидатурами на зайняття місць при південноукраїнських церквах обумовлювалось передусім міркуваннями необхідності сприяти колонізації, йти назустріч побажанням поселенців, враховувати їхні традиційні уявлення, зважати на нестачу духовних осіб в південному краї. До того ж, парафіяльне духовенство мало відігравати доволі важливу роль у впровадженні на місцях державної політики. Тож від того, наскільки парафіяни будуть сприймати духовних осіб як «своїх», наскільки глибокою буде довіра до них значною мірою залежала успішність реалізації наміченого. У поміщицьких маєтках духовенство мало стати одним із важелів впливу власників населених пунктів на їх мешканців, і в цьому плані обрання найбільш прийняттого кандидата самим поміщиком також цілковито відповідало інтересам дворянської держави. Крім того, при надзвичайно поширеній у південному краї, що активно колонізувався, практиці направлення духовних осіб до парафій ще до того, як була зведена церква, саме від порозуміння священно- чи церковнослужителя з місцевими мешканцями певною мірою залежало, як швидко буде зведена релігійна споруда і чи відбудеться це взагалі.

З огляду на місцеві традиції, на нестачу священно- та церковнослужителів тривалим був і процес посилення спадковості при зайнятті місць при храмах. У 1779 р. для півдня України, в порівнянні з іншими регіонами імперії, було зроблене виключення, яке об'єктивно зберігало традицію зайняття місць при парафіях вихідцями з «козачого та посполитого звання». Тож на кінець XVIII ст. спадковість зайняття місць при парафіях домінуючою в регіоні ще не стала. У 1-й пол. XIX ст. разом з тим, як йшли з життя ті священно- та церковнослужителі, що зайняли свої посади при парафіях у XVIII ст., відсоток вихідців із духовного відомства серед південноукраїнського духовенства збільшувався, і південний край у цьому плані немов би «наздоганяв» центральноросійські єпархії, у яких відповідні показники були досягнуті набагато раніше.

Обмежуючи доступ до складу підлеглих духовного відомства представників інших верств, розширюючи права архієреїв і одночасно звужуючи права парафіян в обранні собі священно- та церковнослужителів центральна влада розглядала ці заходи, між іншим, як засоби контролю за чисельністю «духовної верстви». На це ж були направлені і встановлення штатів, проведення розборів – виключення невлаштованих церковнослужителів і дітей духовенства в армію та податні верстви.

Початок відповідним заходам був покладений ще реформами Петра I, продовження ж цієї політики знайшло втілення в цілій низці указів наступних монархів. Для контролю за чисельністю духовного відомства імперська влада мала кілька аргументів. По-перше, це мало підняти життєвий рівень самих осіб, які залишились при парафіях, оскільки парафіяни часто не мали можливостей утримувати багато духовних осіб. По-друге, виключені з духовного відомства поповнювали інші верстви, і таким чином мали частково задовольняти потреби держави в поповненні складу збройних сил і податного населення. По-третє, скорочення кількості «безмісних» осіб було спрямоване проти існування небажаного для держави маргінального елемента, який знаходився поза суворим контролем центру і тому міг сіяти небезпечні для влади погляди і збільшувати статистику злочинів.

Визначенням штатів окремих церков і встановленням параметрів, яким мала відповідати парафія, центральна влада прагнула привести кількість духовних осіб у систему. Етапним на шляху реалізації цього прагнення став синодальний указ від 8 жовтня 1778 р., яким були значно скорочені штати, запроваджені Петром I. Зміни до

штатів були внесені за Миколи I. Згідно зі «Статутом духовних консисторій», при церквах, штат яких не визначався окремими розпорядженнями, мав продовжувати діяти такий же склад причтів, що і раніше, але за умови, що при сільських церквах із парафією меншою за 800 душ чоловічої статі мало діяти не більше одного священика, а при церквах, при яких знаходилось не більше 400 душ, причт мав включати одного священика та двох церковнослужителів [15, с. 231]. У 1842 р. були затверджені нові штати, запровадження яких почалось із Західних епархій. Тепер парафії були поділені на 6 класів, належність до яких обумовлювала необхідну кількість членів причтів [21, с. 334]. Ці штати поступово були поширені на інші епархії імперії і протримались до 1869 р.

Вивчення законодавчих документів останньої чверті XVIII – середини XIX ст. дозволяє простежити пошуки оптимального варіанту коригування чисельності підлеглих духовного відомства. Цей пошук фактично за кожного імператора вівся не лише в напрямі зменшення можливостей переходу до інших верств [17, с. 80–85].

Таким чином, духовне відомство не було і не могло бути таким закритим, яким його вважає Г. Фріз, у монографіях якого кастовість духовної верстви проходить червоною стрічкою. У той час як поповнення лав парафіяльного духовенства представниками інших верств дійсно мало тенденцію обмеження (хоча і це обмеження не було абсолютним, і С. Римський перебільшує, беззастережно пишучи: «Якщо в Європі XIX ст. в католицькому і протестантському світі тільки 20 – 30% походило з духовного стану, то в Росії – всі 100!» [20, с. 81–82]), з духовного відомства вийшла велика кількість осіб. Адже при традиційній багатодітності родин священно- та церковнослужителів впродовж 1775 – 1861 рр. темпи зростання чисельності духовних осіб аж ніяк не відповідали темпам приросту населення.

Під час влаштування Слов'янської та Херсонської епархії при її церквах знаходився 39221 парафіяльний двір [9: 368], тобто 156884 парафіянина чоловічої статі (із розрахунку 4 парафіянина на 1 двір). За даними ж на 1859 р. у Херсонській і Катеринославській епархіях мешкало 1027099 чоловіків православного сповідання [14, с. 44]. Отже, впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. православне чоловіче населення епархій Півдня збільшилось у 6,5 разів. За цей же час чисельність чорного духовенства, послушників, священно- та церковнослужителів тут збільшилась з 1535 [9, с. 368] до 3808 [14, с. 2, 6, 18–19], тобто лише в 2,5 рази. Така різниця не може бути пояснена збільшенням загальної чисельності духовної верстви за рахунок членів родин діючих священно- та церковнослужителів. За підрахунками Б. Миронова, з 1783 по 1858 р. чисельність штатного духовенства зросла на 33%, а чисельність усієї православної духовної верстви за 1795 – 1858 рр. по 38 губерніях Європейської Росії зросла на 30%. Отже, обтяженість діючого духовенства утриманнями залишалась приблизно на тому ж рівні [18, с. 154]. Суттєво не змінилось і співвідношення між чоловічим і жіночим населенням краю. Не лише для Південної України (населення якої зростало не тільки а до 20-х рр. XIX ст. і не стільки завдяки природному приросту, а й через переселення сюди вихідців із інших регіонів та з-за кордону), але і для Російської імперії в цілому темпи збільшення кількості підлеглих духовного відомства значно відставали від змін чисельності православних парафіян [18, с. 154–155]. Отже, духовенство в умовах стримування державою розширення церковних штатів продукувало для себе набагато менше поповнення, ніж для інших верств.

Для православної церкви на Півдні збереження можливостей залишення духовної верстви становило проблему через те, що в краї хронічно не вистачало церковнослужителів навіть для заповнення обмежених штатів.

Такий брак підкреслювався місцевою владою наприкінці XVIII ст. [1, 35 зв.]; 4-а ревізія показала, що при 24 церквах Маріуполя та його повіту не було жодного з передбачених штатами 7 дияконів [1, 85 зв.–87].

Нестача церковнослужителів обумовлювалась не тільки зростанням кількості парафій, але й суб'єктивними факторами, пов'язаними, зокрема, із своєрідним баченням деякими єпархіальними архієреями пріоритетів політики заповнення вакансій при церквах. Ті межі свободи дій, які були визначені духом і буквою законів для єпархіальної влади, дали змогу архієпископу Платону у 1807 – 1811 рр. власними резолюціями звести до мінімуму можливості заповнення дияконських місць навіть при двох- та трьохпарафіяльних храмах. Лише наступник Платона, архієпископ Іов, відновив реальну дію на території єпархії загальнодержавних правил щодо заповнення вакансій священно- та церковнослужителів [2, с. 143–146].

Але і після цього для самого парафіяльного духовенства поняття про відповідність чисельності причетників штатам залишалось розпливчатим. У 1836 р. Розанов у результаті об'їзду церков єпархії зробив зауваження, що багато священнослужителів не могли дати відповідь на питання, чи наповнені штати їхніх причтів [3, с. 55]. Не дивно, що в 1836 р. у підлеглий Гавриїлу єпархії було в наявності лише 72,6% священників, 49% дияконів, 54,2% церковнослужителів від передбачених штатами [13, с. 108–109].

Після відокремлення Херсонської єпархії ці показники дещо покращились і в 1839 р. для Катеринославської єпархії становили відповідно 91,7%, 60,3% і 73,2%, а для Херсонської – 86,6%, 52,1% і 68,3% [12, с. 14–15].

У подальшому наповненість штатів двох єпархій Півдня була кращою. Але це відбулось не завдяки заповненню всіх вакантних місць священно- та церковнослужителями, а через перегляд самих штатів.

Заходи щодо стримування зростання чисельності духовних осіб великою мірою диктувались тим, що держава не поспішала брати на себе всі витрати по утриманню духовної верстви. Основний тягар фінансування довгий час несли самі парафіяни. Щоб цей тягар не був занадто важким, центральна влада і пішла шляхом обмеження кількості священно- та церковнослужителів.

На час заснування Слов'янської та Херсонської єпархії члени причтів користувались традиційними джерелами прибутків: 1) платою за треби; 2) пожертвами; 3) ругою, тобто субсидією натурою або грошима; 4) прибутками від церковних земель.

Впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. порядок утримання парафіяльного духовенства зазнав низки трансформацій, і до початку 1860-х рр. матеріальний стан членів причтів покращився, але все ж таки він залишався далеким від бажаного, що викликало хвилю критики в друкованих виданнях початку періоду так званих «великих реформ».

Зміни порядку фінансування посилювали залежність духовенства від держави і в той же час зменшили залежність від парафіян, що значною мірою впливало на характер взаємин членів причтів та мирян.

Система утримання зумовлювала великий ступінь нерівності фінансового стану духовних осіб. Причому нерівності не лише між членами одного причту, які мали різні посади, але і між особами, рівними за саном, що служили в різних населених пунктах. Серед духовенства панувало переконання, що найбільші прибутки одержувались причтами соборних церков, інших храмів процвітаючих приморських міст, єпархіальних і губернських центрів. Тож отримання місць при таких храмах було жаданим.

Однією з підстав для такого переконання була наявність серед міських парафіян більшого відсотку заможних осіб, аніж серед парафіян сільських. Відповідно, були більшими і пожертви, а звідси – і статки самих духовних осіб. З іншого боку, якщо храм знаходився на державній рузі, духовенство мало гарантію стабільного і відносно високого утримання. Прибутки осіб, які працювали у сільських церквах, значно відрізнялись між собою і залежали від складного комплексу факторів, який включав рівень заможності парафіян і ступінь їхньої готовності жертвувати, вміння і бажання духовних осіб примушувати мирян надавати передбачене колись утримання; площу і якість підцерковної землі; кількість парафіян тощо.

Значною мірою статки залежали від того, наскільки глибокою була повага до членів причтів з боку поміщиків та членів громади. Тут, крім персоналій, певну роль відігравав соціальний статус духовенства, на який, у свою чергу, впливала державна політика по наданню священно- та церковнослужителям привілеїв.

Довіра до священників з боку мирян, підірвана радикальними заходами Петра I і Анни Іоаннівни, була дещо відновлена за Катерини II, політика якої була більш гнучкою. Покращили соціальний статус духовенства заходи Павла I і Олександра I, серед яких звернемо увагу на запроваджену, з метою запобігання поширенню серед населення зневаги до духовних осіб, заміну тілесного покарання священників і дияконів за кримінальні злочини позбавленням сану і направленням на примусові роботи. Не одразу це правило було поширено і на дружин та вдів священнослужителів, ще пізніше – на церковнослужителів. Збереження певний час тілесного покарання для дячків і паламарів посилювало стратифікацію духовної верстви, впливало на характер ставлення парафіян до підлеглих духовного відомства різних щаблів.

У цілому ж впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. духовенство отримало такий обсяг прав і привілеїв, який сприяв зміцненню грані між ним і податними непривілейованими верствами. Сприятли цьому мали і заходи єпархіального керівництва, спрямовані на досягнення парафіяльним духовенством шанобливого положення в суспільстві. Втім, єпархіальна влада не могла кардинально змінити умови життя своїх підлеглих, що дало б можливість чітко виокремитись своєю «матеріальною культурою» [22, с. 210] парафіяльного духовенства, яка продовжувала мало відрізнятись від відповідної культури інших верств. Точніше, визначальною була не верстова належність, а місце перебування і рівень заможності того чи іншого представника парафіяльного духовенства. Так, у сільській місцевості побутові умови проживання духовенства були подібними до умов проживання селян (інше питання, що сільські священники, як і селяни, мали не однаковий рівень заможності). Побут бідного сільського священника початку 1830-х рр. досить яскраво описаний у спогадах М. Соколова. Випускник Київської академії, який лише недавно прибув на Південь, зупинився у ніч перед Різдом у священника села Тягинка, за 15 верст від Херсона, і був вражений тісною і бідністю, побаченими там. Двір був огорожений гноєм і не мав інших будівель, крім хати. В останній знаходились лише піч, стіл і лави. Підлога була глиняною і мокрою. На вечерю у тягинського священника подали сирій прісний хліб і квашену капусту без олії. Як відмітив Соколов, якому пізніше довелось чимало подорожувати краєм, не набагато кращими були умови життя і в інших сільських священників Херсонського повіту [11, с. 577].

Так само як і побутові умови, у багатьох духовних осіб і культурний рівень, моральність, спосіб життя мало відрізнялись від тих, що спостерігались у їхніх парафіян. Особливо випукло це давало про себе знати в останній чверті XVIII ст., коли великий відсоток членів причтів являли собою вчорашні світські особи, а система духовної освіти в регіоні ще не поширила свого впливу. Тож владі довелось докладати чимало зусиль, аби досягти змін у цій сфері.

Для того, аби підняти рівень поваги до священно- та церковнослужителів, без чого пастирська діяльність була б малоефективною, єпархіальне керівництво перш за все мало викоринити серед духовенства вади, якими страждали парафіяни. Безумовно, найбільш поширеною серед цих вад і такою, боротьбі з якою приділялась найбільша увага, було пияцтво. Описи справ, що розглядались в останній чверті XVIII – середині XIX ст. південноукраїнськими консисторіями і правліннями, містять чимало формулювань «про пияцтво». Так, за описом 1 фонду «Херсонська духовна консисторія» ДАОО серед справ про проступки духовенства саме таку позначку мають 7%, за описом фонду «Херсонське духовне правління» ДАХО – 4%, фонду «Катеринославська духовна консисторія» ДАДО – 7%, фонду «Таврійська духовна консисторія» ДААРК – 12%. При ознайомленні ж із справами, які розпочинались за обвинуваченнями представників парафіяльного духовенства в інших проступках чи злочинах, з'ясовується, що чи не більшу частину цих порушень супроводжувало все те ж пияцтво. Чимало позначок про цю хворобу знаходимо й у формулярних відомостях духовенства. І це при тому, що далеко не завжди укладачі цих документів робили відповідні записи навіть при наявності фактів пияцтва.

Боротьба велася як на загальнодержавному, так і на єпархіальному рівні. Вищою державною владою була видана ціла низка указів із регламентацією заходів проти поширення хвороби серед підлеглих духовного відомства.

Для впровадження цих заходів у життя залучались усі рівні єпархіальної влади. По відношенню до пияків застосовувався весь арсенал можливих рішень духовного суду, який включав зауваження, догану, уклони, штрафи, посилення нагляду, виключення зі штату, усунення від посади, тілесні покарання (до їхньої заборони), направлення на виправлення до архієрейських будинків і монастирів, тимчасову заборону священнослужіння з накладенням епитимії без усунення від посади, тимчасову заборону священнослужіння із усуненням від посади з переведенням у причетники, позбавлення сану із залишенням в духовному відомстві на нижчих посадах, нарешті, позбавлення сану та виключення з духовного відомства.

Але справи розпочинались стосовно далеко не кожного пияка, і не кожна справа надходила на розгляд єпархіального архієрея. А від того, як він розцінював ситуацію, суттєво залежала активність підлеглих у боротьбі проти хвороби. Про те, що такі оцінки могли бути протилежними стосовно однієї єпархії майже у той самий час, красномовно свідчить такий факт. Перед від'їздом до Тверської єпархії Гавриїл (Розанов) писав про «спокійну поведінку» духовенства і радив йому дотримуватись такого життя і надалі [5, 48 зв.]. А Інокентій (Борисов), який невдовзі зайняв кафедру в Одесі, у 1849 р. наказав активно взятись за викоринення пияцтва та буйства серед духовенства, яке, згідно з ним, «в цьому відношенні, на жаль, чи не гірше духовенства всіх єпархій» [5: 59 зв.].

Як метод профілактики пияцтва використовувалась заборона духовним особам брати участь у застіллях мирян. Разом із тим, ця заборона, поряд із заборонаю танцювати, грати в карти, навіть спостерігати, як це роблять інші, була спрямована на формування специфічної субкультури духовенства.

Дистанціюванню від мирян мала служити і регламентація зовнішнього вигляду та одягу духовних осіб. У справах, що велися духовним судом, непристойне вбрання священно- чи церковнослужителів розглядалось як особлива обставина, яка з негативного боку характеризувала підсудного. У 1793 р. митрополит Гавриїл (Бонулеску-Бодоні) зазначив резолюцією: незважаючи на те, що всі кандидати на посади священнослужителів перед посвятою дають зобов'язання носити пристойний одяг, йому відомо, що деякі протопопи і багато хто зі священників і дияконів забувають про це і ходять в громадські місця без ряс, у самих каптанах, та ще й із заплетеними

косами. Тож було наказано підтвердити по єпархії, що в такому вигляді священнослужитель може знаходитись лише в себе вдома [6, с. 1].

Було звернуто увагу на зовнішній вигляд священнослужителів при проведенні богослужінь. Афанасій (Іванов), помітивши, що священник служив вечерню в кожусі нарозхрист і лише з надією на шию епитрахиллю, що в церкві підризники зшиті з білого полотна на кшталт жіночих сорочок із збірними воротами та рукавами і з обшивками на них, повідомив по єпархії, що проведення служб без верхнього священницького вбрання суперечить церковній благопристойності і означає неуцтво та недбальство. Архієрей наказав знищити або перекроїти на рушники неправильно пошиті підризники, залишивши лише шиті шовком або сріблом. Цим Афанасій повторив розпорядження одного зі своїх попередників, Амвросія (Серебренікова).

У 1820 р. було видано указ про заборону носити світський одяг учням семінарій і духовних училищ [7]. Інокентій (Борисов) після першої ознайомчої поїздки по єпархії у 1848 р. розпорядився, аби причетники ходили в напівкаптанах із поясом і в капелюхах, але не в картузах набакир і не в куцях казакінах. А в 1852 р. Херсонська консисторія видала указ про підтвердження священнослужителям заборони носити капелюхи іншого, ніж чорного, кольору [8, с. 4].

Відомі і приклади незадоволення єпархіального керівництва надмірною, на їхню думку, розкішшю, якою обзаводились їхні підлеглі. Так, архієпископ Феофіл сварив ректора семінарії за утримання «жениховського екіпажу» [10, с. 38].

Запроваджувались заходи проти паління духовними особами тютюну. Архієпископ Інокентій з приводу звісток про поширення паління серед випускників семінарії наказав благочинним доповісти про винних, об'явити всім із підписками, що паління суворо забороняється, і уважно стежити, аби ці підписки не порушувались [4, с. 258].

Але вже самі ці підтвердження заборони та інші заходи свідчили, що духовенство не вдавалось ізолювати, і вплив світського суспільства був досить помітним. Важливим чинником, який не давав «відірватись від народу», були самі побутові та господарські умови життя священно- та церковнослужителів. Про тісне спілкування в побутовій та господарській сферах із мирянами, так само як і про характер такого спілкування, певною мірою свідчать справи південноукраїнських духовних правлінь і консисторій, які розглядалися за взаємними скаргами мирян і членів причтів.

Таким чином, при наявності на півдні України тенденцій обмеження виборного начала і посилення спадковості, що спостерігались і в інших регіонах імперії, замкненість духовного відомства в краї формувалась із значним відставанням, так і не ставши абсолютною. Свою роль зіграли традиції краю і сусідніх українських єпархій, більш пізній початок активної розбудови храмової мережі, нестача духовних осіб, закладів духовної освіти, який спостерігався в останній чверті XVIII – в перші десятиліття XIX ст. Світське суспільство продовжувало мати могутній вплив і на матеріальне, і на реальне соціальне становище священно- та церковнослужителів, на їхню культуру. Саме парафіяльне духовенство не сформувалось у монолітну групу і певною мірою являло конгломерат осіб із досить різними умовами існування, що визначались не лише наявністю певного сану чи посади, але й місцем служіння.

Список використаної літератури

1. Державний архів Автономної Республіки Крим, ф. 118, оп. 1, спр. 5387.
2. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 193, оп. 1, спр. 103.
3. Державний архів Донецької області, ф. 69, оп. 1, спр. 68.
4. Державний архів Миколаївської області, ф. 169, оп. 1, спр. 10.
5. Державний архів Одеської області, ф. 37, оп. 2 а, спр. 2.
6. Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф. 207, оп. 1, спр. 169.

7. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 1363.
8. ДАХО, ф. 207, оп. 1, спр. 2072.
9. Російський державний історичний архів, ф. 796, оп. 56, спр. 436.
10. Беднов В. Путевые заметки ректора Екатеринославской духовной семинарии, архимандрита Иакова Вечеркова, впоследствии епископа Саратовского, архиепископа Нижегородского / Беднов В. // ЛЕУАК. – Екатеринбург, 1910. – Вып. 6. – С. 38–88.
11. Воспоминания и автобиография Одесского протоиерея Николая Ивановича Соколова // Киевская Старина. – 1906. – Т. 92, № 1. – С. 36–48 ; № 2. – С. 213–230 ; Т. 93, № 5/6. – С. 43–62 ; Т. 94, № 10. – С. 155–197 ; № 11/12. – С. 565–588.
12. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год. – СПб. : в Синодальной типографии, 1841. – 113+97+III с.
13. Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1836 год. – СПб.: Тип. Святейшего Правительствующего Синода, 1837. – 174+II с.
14. Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год. – СПб.: в Синодальной типографии, 1862. – III+84+142 с.
15. ПСЗРИ. – СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1842. – Собр. II. – Т. XVI. – Отд. I. – 921+11 с.
16. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посібник : у 3 кн. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття / О.П. Крижанівський – К. : Либідь, 1994. – 336 с.
17. Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861) / І.І. Лиман.. – Запоріжжя: Тандем – У, 2004. – 400 с.
18. Миронов Б.Н. Американский историк о русском духовном сословии / Б.Н. Миронов // Вопросы истории. – 1987. – № 1. – С. 153–158.
19. Познанский В. Очерк формирования русской национальной культуры. Первая половина XIX века / В. Познанский – М. : Мысль, 1975. – 223 с.
20. Римский С.В. Православная церковь и государство в XIX веке. Донская епархия: от прошлого к настоящему / С.В. Римский – Ростов н/Д: Рост. кн. изд-во (Росиздат), 1998. – 336 с.
21. Смолич И.К. История русской церкви 1700–1917 : пер. с нем. / И.К. Смолич – М. : Изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. – Ч. 1. – 799 с.
22. Freeze G.L. The Russian Levites. Parish Clergy in the Eighteenth Century / G.L. Freeze – Cambridge ; London : Harvard University Press, 1977. – 326 p.
Стаття надійшла до редакції 5.09.2011 р.

I. I. Liman

**SOUTHERN UKRAINIAN ORTHODOX PARISH CLERGY OF THE LAST
QUARTER OF XVIII – THE FIRST HALF OF XIX CENTURY**

The article is dedicated to the complex of problems, concerned with Orthodox parish clergy of the south of Ukraine in 1775 – 1861. Especial attention is paid to analyses of clergymen status, peculiarities of social mobility, maintenance costs, regulation of relations between clergy and parishioners.

Key words: *Orthodox clergy, the South of Ukraine, parish*